

УДК 94(47+57)"1932/1933"

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.03.581>

ВИЛУЧЕННЯ ЇЖИ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 рр. В УКРАЇНІ І НА КУБАНІ У СВІТЛІ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Тетяна БОРЯК

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

кандидатка історичних наук, доцентка,
докторантка історичного факультету,

Київський національний університет імені Т. Шевченка,
вул. Володимирська, 64/13, 01601, Київ, Україна,
tetiana.boriak@fulbrightmail.org

Метою статті є дослідити, як пригадують позбавлення продовольства під час Голодомору українські селяни та кубанські станичники.

Вперше здійснено порівняння механізму перетворення голодування на Голодомор в УСРР і на Кубані шляхом вилучення у ході подвірних обшуків продовольства крізь призму усноісторичних джерел.

Результати представлені у дев'яти таблицях, що фіксують види продовольчих припасів, конфіскованих владою, а також факти вилучення речей хатнього вжитку та одягу.

Кількісні та географічні параметри залученого до аналізу масивів джерел, які походять з двох регіонів, засвідчує беззастережну перевагу українських даних: 169 свідчень (99,4% із загальної кількості залучених до аналізу джерел) проти 105 свідчень (47,5%).

Український масив усноісторичних джерел загалом виглядає більше насиченим даними з теми, оскільки практично у кожному наративі про Голодомор згадується конфіскація продуктів.

Застосовано порівняльно-історичний метод дослідження.

Ключові слова: усна історія, голод 1932—1933, Голодомор, Кубань, Україна, подвірні обшуки, вилучення їжі.

Tetiana BORIAK

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

Candidate of Sciences (History), Associate Professor,
PhD student, History department

Taras Shevchenko National University of Kyiv,
64/13, Volodymyrska Street, City of Kyiv, Ukraine, 01601
e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

FOOD CONFISCATION DURING THE FAMINE OF 1932—1933 IN UKRAINE AND KUBAN IN ORAL HISTORY SOURCES: CONTEMPORARY ANALYSIS

From the end of the 1980-s, for more than ten years of intense Holodomor studies the researchers thought that total confiscation of grain resulted into extreme mortality — the Holodomor. Gradually they had been coming to a conclusion that extortion of non-grain food reserves turned the famine into the Holodomor.

The goal of the research is to analyze confiscation of food reserves from Ukrainian peasants and Kuban *stanychnyky* through the prism of oral history sources during the Holodomor.

Methodological ground of the research is historical-comparative method.

The scientific novelty of the article. For the first time comparison of mechanism of turning of starvation into the Holodomor in UkrSSR and Kuban by confiscation of food reserves during household searches with usage of oral history sources only.

The result of the analysis is presented in 9 tables. They show types of food reserves, extorted by the authorities, as well as the facts of confiscation of home stuff and clothes. Quantitative and geographical parameters of analyzed sources that come from two regions indicate categorical superiority of Ukrainian data: 169 testimonies (99,4% out of general amount of involved into analysis oral history sources) against 105 testimonies (47,5%). Ukrainian data array of oral history sources looks in general more informative with data on the topic. This data array also allows stating that confiscation of food took place in much more amount of *stanyts'*, than officially was blacklisted. Similarity of categories of taken food allows to cautiously (to give more affirmative answer we need bigger amount of oral history sources on Kuban sample) assuming that Ukraine and Kuban had become one space where food was confiscated at that time.

Practical significance of the research. Because of the lack of Kuban sources, the Ukrainian sources allow to rank the UkrSSR as a first-place region with total purposeful confiscation of food reserves among other grain regions of the USSR.

Keywords: oral history, famine of 1932—1932, Holodomor, Kuban, Ukraine, household searches, confiscation of food.

Вступ. Інтенсивний розвиток студій з Голодомору в останнє десятиріччя в Україні засвідчили серйозні зрушення стосовно розуміння механізму здійснення геноциду. Адже на початку досліджень тематики з кінця 1980-х — поч. 1990-х рр. йшлося про вилучення зерна як безпосередньої причини голодування та смертності. Поступово, з накопиченням усноїсторичних джерел, стало зрозуміло, що саме позбавлення мешканців сіл УСРР запасів харчів перетворило голодування на Голодомор. Вилучення хлібних зернових культур задля хлібозаготівель існувало від початку колективізації, призводило до голодування, але воно не відкладалося у колективній пам'яті як докорінний злам звичного способу життя, навіть напівголодного. А от тотальна конфіскація усіх продуктів є наріжним каменем переважної більшості наративів усної історії з окресленої теми.

Метою студії є дослідити, як пригадують позбавлення продовольства українські селяни та кубанські станичники: які категорії продовольства є спільними для обох категорій, а які — відмінними? Наскільки зіставним є досвід обох груп людей стосовно вилучення їжі восени 1932 — весною 1933 р.? Яке нове знання несе кореляція даних усноїсторичних джерел по УСРР та Кубані!¹

Науковою новизною дослідження є перше в історичних студіях порівняння механізму перетворення голодування на Голодомор шляхом вилучення у ході подвірних обшуків продовольства в Україні і на Кубані крізь призму усноїсторичних джерел.

Методологічною основою дослідження став порівняльно-історичний метод.

Основна частина. *Історіографічний аналіз.* Можна виокремити три групи досліджень. До першої відносяться праці українських дослідників з теми. Український історик Станіслав Кульчицький, який вперше цілісно розробив та обґрунтував формулювання передумов, причин та здійснення Голодомору у вітчизняній історіографії, пройшов еволюцію від формулювань про конфіскацію «незернового продовольства» [1, с. 198] (2007 р.) до: «Центральна частина сталінського «сокрушитель-

ного удара» — це вилучення всієї їжі у голодуючому з 1932 р. українському селі» [2, с. 17] (2016). Йому ж належить аналіз Постанови ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. у контексті голоду на Кубані [3, с. 97—98] — на відміну від російських істориків, які воліють уникати згадок про «петлюрівців» та неправильну «українізацію» Кубані, згадуючи дану постанову. Саме цей документ творить нам територіальні рамки для аналізу процесів вилучення продовольства в УСРР і на Кубані.

Дослідники, які працювали з усноїсторичними джерелами, не могли оминати факту позбавлення харчування, оскільки цей наратив був стрижневим у інтерв'ю респондентів: Олександра Веселова [4, с. 9; 5, с. 194], Ганна Капустян [6, с. 175—179; 7, с. 440]; втім, все ж більшість дослідників вважали такі свідчення поодинокими. Фактично ж вони, не будучи маркованими, «розчинялися» у загальному масиві усноїсторичних джерел, відтак донедавна важко було уявити їхні реальні обсяги.

Першою працею, яка об'єднала під однією обкладинкою понад тисячу свідчень про вилучення продуктів, стало тематичне документальне видання «1933: «І чого ви ще живі?»», підготовлене авторкою [8, с. 128—673]². У додатку «Повсякдення Голодомору: перелік основних понять, що трапляються в текстах, на означення реалій, акторів, дій» [9, с. 678—680, 686—687] є блоки «Зерно, насіння, фураж, городина, продукти, їжа» та «Словесні формули» на означення того, що вилучалося буксирними бригадами.

В іншій публікації дослідниця вперше запропонувала типологічну класифікацію конфіскованого продовольства, виділивши такі групи категорій: *все; врожай; зернові; їжа, продукти; конкретні назви продуктів; овочі, городина та бобові; а також вирощене в господарстві* [10, с. 263].

² Видання є першою спробою представити максимально великий масив усноїсторичних джерел, відібраних за ознакою наявності в них даних про вилучення незернових продуктів. Результати перевершили усі сподівання навіть самої авторки: їй вдалося впритул наблизитися до корпусу таких свідчень (звісно, станом на початок 2016 р.). Цілком імовірно, що друге, доповнене видання, якби воно було реалізоване, могло б стати дійсно корпусним [8].

¹ Авторка оперує даними, прив'язаними до сучасного районування (станом на 2009 рік по Кубані та на 2016 рік — по Україні), а не тогочасного адміністративно-територіального поділу.

До другої групи історіографічних праць відносять дослідження російських істориків. Євгеній Осолов, який першим дослідив голод на Кубані, писав, що саме у «чорнодошечних станицях» пошукові бригади «вилучали продовольство в рахунок хлібозаготівель» [11, с. 41—42]. А в листопаді-грудні 1932 р. шукали й вилучали хліб [11, с. 46] — не згадуючи про конфісковані продовольчі запаси у жителів сільських регіонів Кубані.

Сучасний історик, фактично речник російської історичної науки з питань колективізації та Голодомору, Віктор Кондрашин пише про «величезну кількість свідчень конфіскацій вирощених на присадибних ділянках колгоспників та одноосібників продуктів...» [12, с. 216—217], але не наводить прикладів з усноісторичних джерел. Усі подані в його книзі свідчення з теми стосуються вилучення зерна і хліба [12, с. 170—171]. Інші усноісторичні джерела заторкають питання (не)голодування місцевої влади, рівня смертності серед цієї групи та смерті людей під час роботи в полі весною 1933 р. [12, с. 234—235, 295]. Водночас за обґрунтування факту вилучення продовольства в УСРР і російських регіонах він вважає постанову Старомінського райкому ЦК ВКП(б) Північно-Кавказького краю про Новодеревенську³ станицю із дозволом на конфіскацію «всіх продуктів харчування» як «найсуворішого» заходу [12, с. 216, 240].

Третю категорію досліджень становлять праці кубанських науковців, які залучають усноісторичні джерела до досліджень. Ігор Васильєв та Антон Зудін звертають увагу на те, що реалізація голоду завдячує вилученню у населення «всього продовольства» [13, с. 185], яке підтверджує більшість респондентів, але дають посилання лише на одного інформатора [13, с. 188, 192]. Подібні джерела використовують і інші дослідники [14, с. 209; 15, с. 22], але досить поверхнево, лише констатуючи факти конфіскації їжі і не пропонуючи провести порівняння цього ареалу з іншими зерновими регіонами СРСР; зіставлення свідчень про вилучення з географією станиць, занесених на чорну дошку тощо.

Джерельна база. Джерельну базу дослідження складають дві усноісторичних групи: по Кубані та УСРР. Перша група сформована із кількох масивів у доступних у мережі Інтернет свідчень очевидців

голоду на Кубані⁴. До другої групи джерел включено свідчення про Голодомор в Україні (за виданням «1933: «І чого ви ще живі?»») [8, с. 128—673].

1. *Кількісні характеристики джерельної бази дослідження.*

1.1. *Загальний обсяг залучених до дослідження опублікованих усноісторичних джерел:*

по Кубані: 221 свідчення. Масив було сформовано із залучення двох згадуваних масивів, та чотирьох публікацій із цитуваннями усноісторичних джерел з теми.

по Україні: 170 свідчень. Враховуючи, що усноісторичні джерела походять з *тематичного видання про позбавлення українських селян продовольства*, було вирішено для дотримання відносного балансу між українськими та кубанськими свідченнями взяти менше свідчень: по 10 на область (загалом 17) (в середньому по одному на район)⁵ — 170 свідчень.

1.2. *Загальний обсяг використаних у дослідженні свідчень:*

по Кубані: 105 одиниць (47,5% із загальної кількості залучених до аналізу джерел), наданих мінімум 138-ма респондентами;

по Україні: 169 одиниць (99,4% відповідно), наданих мінімум 170-ми респондентами.

2. *Географія та кількість населених пунктів:*

Кубань: *Краснодарський край*: 56 населені пункти (далі — н. п.) 29-ти районів; *Ставропольський край*: 3 н. п. двох районів; *Республіка Адігея*: 4 н. п. двох районів; *Карачаєво-Черкесская Республіка*: 4 н. п. двох районів; *Ростовська обл.*: 1 н.п. одного району. Загалом: 68 н. п. 36-ти районів. Враховуючи, що територія Кубані включає близько 270-ти н. п.⁶, джерела у відкритому доступі стосуються лише бл. ¼ н. п. Кубані.

Зауважимо, що з 15-ти чорнодошечних станиць Кубані [17, с. 270] наявні свідчення про вилучення їжі лише по п'яти станицях (Незамаєвська, Новодеревянківська, Новорождественська, Платніровська та Теміргоевська). Така кількість

⁴ Детальніше про їхню характеристику див. статтю автора: [16, с. 183—184].

⁵ Районний поділ було використано станом на 2016 рік, коли було опубліковано збірник усноісторичних джерел.

⁶ Дані щодо адміністративно-територіального поділу регіонів взято з вільної енциклопедії — Вікіпедії.

³ Очевидно, йдеться про станицю Новодеревянківську.

викликає подив: чи то недбало було записано усну історію російськими науковцями і краєзнавцями, які не звернули, в першу чергу, увагу на станиці, занесені на чорну дошку; чи то місцеве населення вимерло/депортовано і було заміщене приїжджаними, які, природньо, не можуть розказати про конфіскацію продовольства.

Як часткове підтвердження останнього твердження, маємо свідчення жителя чорнодошечної станиці Теміргоєвської 1904 р. н., що «почти никого старых жителей не осталось» [18, с. 369]. Але водночас подібне твердження жителів 1909 та 1921 р. н. маємо і стосовно станиць Старолеушковської і Батуриної (не занесених на чорну дошку): «Вся станица вымерла. Прислали белорусов сюда, и молодежь, и семьями» [18, с. 390] та «В Батуриной вообще пустынно было, люди вымерли» [18, с. 342] відповідно.

Україна: 169 н. п. 164-х районів 17-ти сучасних областей, що входили до УСРР у 1932—1933 рр. (без Молдовської АСРР). Станом на 1 січня 2017 р. в Україні налічувалося понад 29200 сільських н. п. та селищ міського типу 490-та районів [19]. З цієї кількості адміністративно-територіальних одиниць територія Голодомору приблизно окреслюється територією 21419-ти сіл та селищ міського типу 369-ти районів.

Перейдемо до аналізу матеріалу в таблицях. Переважно в одному усноісторичному джерелі присутні різноманітні комбінації того, що було конфісковано у респондентів владою (все: зернові і незернові запаси, їжа, продукти загалом та окремі види харчів, городина, насіння тощо). Числа в таблицях позначають кількість свідчень, в яких згадано той чи інший вид вилученого продовольства.

Табл. 1. Вилучення незернових запасів

Україна	Кубань
вилучення продуктів, продовольства, (незернових) запасів, городини	
46	15

Джерела: [8, с. 164, 203, 203, 205, 214, 215, 216, 218, 221; 231; 266, 267, 275, 294; 302; 302, 332, 339, 356; 370, 371, 385, 389, 390, 393, 393, 397, 401, 414, 445, 471, 475, 476, 490, 506, 525, 531,

561, 568, 609, 617, 623, 642, 643, 645, 656; 18, с. 340, 344; 347; 350; 354, 358; 365; 371; 379; 385; 395, 442; 13, с. 188; 20, с. 65—66; 15, с. 22].

На відміну від таблиці 3, сюди включено джерела із зазначенням як узагальнених термінів на означення вилученого продовольства, так із деталізацією останнього. Розрив між українськими і кубанськими свідченнями є трикратним (46 vs 15), що становить 27% українських усноісторичних джерел, використаних у аналізі, проти 14-ти відсотків кубанських. При залученні даних табл. 4 відсоток українських респондентів, які говорять про конфіскацію їстівних запасів, якими можна було би харчуватись, зростає до понад третини. Наратив вилучення є однаковим у обох регіонах: «Не должен ничо из продуктов держать был... И груши забирали, от лесные сушили, позабирали всё» [18, с. 427], «маленькие мисочки зерна и продуктов» [14, с. 209], «все продукты: пшеницу, лук и укроп. Овощи и фрукты, всё сушеное забирали» [18, с. 343] (Кубань); «забирали зерно і всякі продукти» [8, с. 164], «Ніяких норм здачі сільгосппродуктів у нас не було, просто приходили люди та й насильно усе забирали» [8, с. 167], «Перед тим, як забрати все продовольство...» [8, с. 171], «чи не сховано що-небудь там із запасів продовольства» [8, с. 203] (Україна).

Табл. 2. Вилучення окремих видів овочів, бобових та інших незернових продуктів

Україна	Кубань
1. картопля	
59	15
2. квасоля	
39	12
3. буряк	
20	7
4. горох	
16	4
5. цибуля	
7	1

Продовження табл. 2.

Україна	Кубань
6. овочі	
7	2
7. кваснина/соління	
6	4
8. гарбузи	
4	4
9. сушка	
3	6
10. вилучення /псування готової їжі	
16	7
11. Окремі найменування продуктів, які не збігаються в обох категоріях	
Сало/топлений жир: 5 Морква: 3 Капуста: 4 Городина: 2 Бобові: 2 Чечевиця: 2 Цукровий буряк: 1 Горіхи: 1	Варення: 2 Груши: 1 Кріп: 1 Фрукти: 1

Джерела: 2.1 [8, с. 132, 138, 140, 141, 142, 167, 170, 173, 179, 180, 183, 208, 216, 220, 224, 227, 255, 260, 265, 294, 298, 298, 300, 302; 307, 309, 342, 366, 372, 376, 384, 391, 408, 411, 414, 423; 476, 482, 500, 502, 508, 518, 541, 542, 561, 564, 566, 568, 573, 575, 614, 617, 641, 646, 649, 652, 653, 656; 18, с. 341, 350, 372, 380, 383, 389, 391, 409, 422, 425, 426, 428, 429, 432, 438]; 2.2 [8, с. 132, 138, 167, 179, 183, 216, 255, 255, 258, 300, 342, 365, 366, 384, 408, 408, 411, 417, 433, 434, 438, 442, 482, 483, 492, 500, 502, 508, 531, 536, 542, 543, 561, 566, 573, 604, 611, 643, 652; 21, с. 133; 18, с. 343, 357, 368, 384, 390, 393, 405, 412, 421, 425, 425]; 2.3 [8, с. 140, 180, 208, 224, 265, 271, 372, 384, 391, 414, 440, 476, 482, 508, 561, 566, 617, 620, 641, 646; 18, с. 372, 380, 389,

391, 396, 405; 22, с. 130]; 2.4 [8, с. 167, 171, 179, 183, 300, 360, 365, 395, 417, 433, 434, 492, 536, 561, 566, 575; 21, с. 133; 18, с. 351, 390, 412]; 2.5 [8, с. 167, 170, 298, 411, 536, 561, 649; 18, с. 343]; 2.6 [8, с. 298, 334, 366, 385, 560, 575, 612; 18, с. 343, 395]; 2.7 [8, с. 140, 142, 180, 302, 332, 391; 18, с. 400, 426, 438; 22, с. 130]; 2.8 [8, с. 482, 541, 543, 556; 18, с. 372, 389, 396; 22, с. 130]; 2.9 [8, с. 165, 434, 508; 18, с. 343, 351, 422, 425, 426, 426]; 2.10 [8, с. 130, 142, 221, 258, 260, 302, 332, 335, 370, 423, 482, 483, 503, 508, 557, 656; 18, с. 350, 359, 366; 370, 382, 416, 422]; 2.11 [8, с. 180, 391, 408, 503, 653; 167, 224, 372; 376, 342, 366, 440; 144, 440; 389, 641; 395, 542, 255; 395; 18, с. 438; 22, с. 130; 18, с. 348; 343; 343].

Перелік конкретних видів конфіскованих овочів та фруктів знову демонструє кількісну перевагу українських свідчень з України. Понад третина українських респондентів зафіксували вилучення картоплі проти 14% на Кубані. Лише в кількох випадках на Кубані було продемонстровано переважання вилучених продуктів. У переважній більшості випадків респонденти скрупульозно перераховували вилучені продукти — очевидно, таке свідоме позбавлення родини їжі («права на питання» [13, с. 188]), після якого наступало голодування, що вело до смерті членів родини, відклалося у пам'яті і не було «перебите» іншим травматичним досвідом (війною). Наприклад: «В мешок высыпала эту картошку (з глечика з печі. — Т. Б.)» [18, с. 413], «Грабили все подряд: фасоль, горох...» [21, с. 133]; хліб, картоплю, зварену кашу [18, с. 437], «Картошка у нас была, забрали, огурцы, семена» [18, с. 345]; «всё забрали: семечки на викни кабашни лыжалы сохлы, и ти крылушком змылы, забрали. В подвали помидоры, капуста солёна, и тэ забрали. Дэ мука була — крылушком замитають...» [18, с. 400] (Кубань); «фасоль всю забрали и картошки два мешка» [8, с. 216]; «Забирали зерно, картоплю, одержу» [8, с. 200]; «хліб, картоплю, квасолу, капусту, все, що було в людей» [8, с. 342]; «забирали буквально все: хліб, якщо він десь ще затримався, картоплю, буряки, кукурудзу, навіть одвійки, насіння соняшникове, гарбузи, квасолу» [8, с. 382] (Україна).

Табл. 3. Вилучення всього

Україна	Кубань
1. вилучення всього без уточнення конкретних видів продуктів	
5	36
2. інші словесні формули	
<p>Кількість випадків: 19</p> <p>все до останньої зернини/крихітки/до останнього/до бубки: 7</p> <p>все, що в кого було: 1</p> <p>все вирощене/що вродило: 5</p> <p>все, що попадало на очі/під руки: 2</p> <p>все інше, виливши їжу з горщиків: 1</p> <p>все, «навіть з погребів вимели дочиста...»: 1</p> <p>«ховали все, що було, але вони все рівно знаходили»: 1</p> <p>«дотла, щоб не було нічого»: 1</p>	<p>Кількість випадків: 10</p> <p>«всё забирали до зернинки»: 1</p> <p>«ничего не оставляли/не оставалось»: 6</p> <p>«чтоб тебе ничего не осталось»: 1</p> <p>«подчистую»: 2</p>

Джерела: 3.1 [8, с. 295, 373, 472, 473, 570; 23, с. 161, 170; 24, с. 130; 18, с. 340; 340; 343; 347; 349; 353; 354; 361; 368; 368; 369; 370; 376; 380; 380; 382; 383; 386; 387; 390; 395; 396; 402; 404; 407; 412; 414; 415; 416; 418; 419; 422; 434; 437]; 3.2 [8, с. 179, 183, 307, 412, 492, 502, 537; 645; 536; 309, 361, 428, 474, 557; 142, 652; 142; 165; 255; 372; 18, с. 421; 347, 353, 390, 402, 408, 425; 377; 344, 395].

До цієї таблиці включено посилання на конфіскацію «всього», без деталізації (уточнення були включені до таблиці 2). Саме тому це єдина таблиця, де найбільше (у сім разів) переважають кубанські усно-історичні джерела: тут респонденти переважно не деталізують, які саме види зернових, овочів та фруктів були забрані у них пошуковими бригадами. Взагалі ж зі 169-ти українських свідчень згадка про вилучення всього трапляється у бл. 110 свідченнях. Приклади: «Ходылы, последний килограмм и той забирали... Забырали всё» [18, с. 404], «Забирали всё, ничего людям не оставляли. А куда они всё девали — не знаю» [18, с. 425], «Всё, всё забрали» [18, с. 426] (Кубань); «они все нашли... они все забирали» [8, с. 295]; «забирали все, что попадалось на очі» [8, с. 572]; «У нас забрали все, навіть одяг» [8,

с. 573]; «Забирали все, что осталось для існування» [8, с. 570] (Україна).

Становить інтерес підгрупа 2: за допомогою низки уточнень респонденти намагались передати тотальність позбавлення їх їжі.

Табл. 4. Вилучення харчів, харчових запасів

Україна	Кубань
9	дані відсутні

Джерела: [8, с. 216, 259, 271, 391, 403, 413, 417, 503, 605].

Ця група джерел виявлена винятково в українському регіоні через мовну специфіку терміну «харч», що означає «їстівні припаси, їда».

Табл. 5. Вилучення їстівного, їжі

Україна	Кубань
30	4

Джерела: [8, с. 128, 171, 179, 205, 209, 225, 228, 233; 260, 264, 302; 305; 328; 332, 335, 337, 340, 366, 372, 389, 393, 417, 483, 504, 520, 532, 564,

614, 646, 650; 25, с. 218; 26, с. 128; 22, с. 130; 18, с. 384].

Ця таблиця знову демонструє переконливу перевагу «українських» свідчень у понад 7 разів. Українські респонденти знову, як і в категорії «все», намагались прискіпливо перерахувати, що саме з їжі було конфісковано, наприклад: «Все, що можна варити і їсти, не гребуючи останньою мискою зерна чи круп, знайденою на запічку, не залишаючи нічого на приварок навіть дітям» [8, с. 128].

Табл. 6. Вилучення зернових

Україна	Кубань
1. зерно/хліб/борошно/пшениця	
96	43
2. крупа	
11	1
3. кукурудза	
9	12
4. пшоно	
5	дані відсутні
5. ячмінь	
1	1
6. овес	
1	7
7. Інші назви	
збіжжя: 6	насіннєве зерно: 1

Джерела: 6.1 [8, с. 128, 132; 135, 138; 142; 142, 144, 164, 165, 171, 173, 179, 180, 203, 205, 210, 214, 216, 220, 223; 227, 231, 259, 260, 264, 271, 298, 298, 300, 302, 307, 309, 328, 329, 332, 334, 335, 339, 340, 342, 360, 365, 372, 385, 389, 393, 395, 397, 408, 413, 413, 413, 417, 423; 442, 445, 471, 472, 476, 480, 482, 490, 500, 502, 502, 503,

508, 509, 518, 525, 531, 542, 560, 564, 566, 568, 573, 575, 605, 609, 611, 612, 614, 614, 617, 620, 623, 641, 644, 645, 646, 649, 650, 652, 653, 656; 27, с. 34; 21, с. 133; 25, с. 218; 18, с. 341; 343, 343, 343, 350, 351, 352, 353, 354; 354, 355, 357; 358; 359, 359, 363, 372, 379, 384, 385, 389, 390, 391, 394, 400, 401, 407; 407, 408, 409, 410; 416, 421, 424, 429, 430, 433, 434, 435, 437]; 6.2 [8, с. 128, 173, 329, 413, 442, 502, 560, 568, 612, 620, 649; 18, с. 395]; 6.3 [8, с. 135, 210, 300, 365, 366, 376, 408, 411, 413; 18, с. 340, 348, 374, 383, 384, 391, 425, 425, 426, 433, 428, 429]; 6.4 [8, с. 164, 183, 258, 536, 620]; 6.5 [8, с. 259; 18, с. 351]; 6.6 [8, с. 259; 18, с. 377, 385, 391, 416, 431, 433, 435]; 6.7 [8, с. 258, 300, 390, 474, 604, 614; 18, с. 435].

Дані таблиці 6 повинні аналізуватись у комплексі з іншими таблицями. Вилучення зернових відбувалося й у попередні роки колективізації, коли колгосп не виконував план постачання, і цей процес є характерним і для інших зернових регіонів СРСР. А от така тотальна конфіскація продовольства, як показано у попередніх таблицях, характерна саме для періоду Голодомору — пізньої осені 1932 — весни 1933 р. Вдвічі більше респондентів в Україні згадали про вилучення зерна чи борошна, ніж на Кубані. Кукурудзи та вівса, через, очевидно, специфіку ведення зернового господарства, було вилучено на Кубані у більшій кількості випадків, аніж в Україні.

Наведемо такі приклади: «всю эту кукурузу с погребя выгреб, нагрузил на подводу. А куда дел?» [18, с. 374]; забрали «последнюю мукичку, что осталась» [18, с. 343]; «Все, что можно было подогнать под рубрику «зерно»» [21, с. 133] (Кубань); ««вимели» все: хліб, картоплю, моркву, буряки і навіть знайшли на горищі мішок ярої пшениці, яку хрещена заховала для посіву» [8, с. 223—224]; «Викачали з людей не тільки хліб, а й усе, що можна їсти» [8, с. 264]; «бо шукали той «прихований хліб» та запаси продовольства» [8, с. 340]; «Пшеницю забрали всю. Дійшла черга до кукурудзи, квасолі, гороху, навіть насіння з конопель — все забирали» [8, с. 365]; «І якщо знаходили щось, в першу чергу, будь-яке зерно, крупу, борошно чи хліб вже готовий, — все забирали до крихти» [8, с. 612] (Україна).

Табл. 7. Вилучення насіння

Україна	Кубань
1. насіння	
8	12
2. гарбузове насіння	
1	2
3. конопляне насіння, коноплі	
2	1
4. насіння городини:	
1	Кількість випадків: 9 огірків: 4 помідорів: 2 моркви: 1 кабаков: 1 буряка: 1
5. насіння гороху, горох на посів	
1	1
6. насіння квасолі, квасоля на посів	
3	1
7. окремі види насіння, які не повторюються в іншому регіоні:	
Кількість випадків: 8 соняшника: 4 ячменю: 1 проса: 1 пшениці: 1 льону: 1	Кількість випадків: 5 динь: 2 кавунів: 3

Джерела: 7.1 [8, с. 170, 300, 438, 476, 483, 492, 609, 612; 23, с. 161; 18, с. 345, 352, 354; 359; 363, 372, 390, 400, 421, 435, 437]; 7.2 [8, с. 255; 21, с. 133; 18, с. 351]; 7.3 [8, с. 255, 365; 21, с. 133]; 7.4 [8, с. 260; 21, с. 133; 28, с. 24; 18, с. 352, 374; 18, с. 352, 374; 28, с. 24; 28, с. 24; 18, с. 352]; 7.5 [8, с. 329; 22, с. 130]; 7.6 [8, с. 329, 390, 649; 22,

с. 130]; 7.7 [8, с. 164, 210, 414, 482; 8, с. 141; 8, с. 141; 8, с. 224; 8, с. 255; 21, с. 133; 18, с. 374; 18, с. 351, 355, 374].

Дані цієї таблиці засвідчують незначне переважання свідчень про вилучення насіння на Кубані (31 випадок проти 24). Ось так лаконічно описав кубанський свідок таку конфіскацію: «зерно стали всі забирать, даже на семена не оставляли» [18, с. 435].

Табл. 8. Вилучення врожаю (без уточнення)

Україна	Кубань
5	1

Джерела: [8, с. 167, 169, 170, 207, 403; 18, с. 393].

Врожай як сукупність вирощених зернових та городини зустрічається у незначній кількості випадків.

Табл. 9. Вилучення хатнього начиння, постілі, одягу

Україна	Кубань
34	5

Джерела: [8, с. 128, 130, 171, 205, 205, 209, 210, 218, 220, 221, 264, 294, 328, 330, 332, 340, 373, 397, 414, 428, 473, 476, 500, 518, 520, 525, 531, 532, 537, 541, 560, 615, 643, 652; 13, с. 188; 18, с. 396, 402, 416, 425].

Нарешті, остання категорія вилученого у період Голодомору — це предмети вжитку (одяг, постіль, предмети для зберігання одягу, рушники, речі персонального вжитку, швейні машини, меблі, коштовні речі, килими, посуд тощо). На диво, маємо знову семиразове переважання даних з України проти Кубані. Підкреслимо, що йдеться саме про означений період — адже позбавлення персональних речей та інвентаря є складовою розкуркулення та зустрічалося у інших зернових регіонах СРСР протягом першої п'ятирічки. Ми ж фіксували дані лише як складову діяльності пошукових бригад восени 1932 — весною 1933 року.

Висновки. Кількісні та географічні параметри залучених до аналізу масивів джерел, які походять з двох регіонів, засвідчують беззастережну перевагу українських даних: 169 свідчень (99,4% із загальної кількості залучених до аналізу джерел) проти 105 свідчень (47,5%); та 169 н. п. 164-ми районів України проти 68 н. п. 36 районів. Зважаючи на незмірно меншу територію Кубані, порівняно з УСРР (територія Голодомору останньої у близько 80 разів за кількістю населених пунктів більша за територію Голодомору на Кубані), скоріше можна було би очікувати наявності потужнішого масиву саме кубанських усноісторичних джерел про голод, зокрема про конфіскацію незернових запасів. Натомість бачимо більшу кількість та включення українських усноісторичних джерел з теми до наукового обігу.

Український масив усноісторичних джерел загалом виглядає більш насиченим даними з теми, які можна структурувати та порівняти між собою. Кубанські ж свідчення часто описують процес колективізації та уже наслідки голоду (смертність, поховання), часто не приділяючи уваги деталізації вилученого продовольства: із 221-го свідчення, використаного автором, менше половини (105) містять дані про конфіскацію продовольства.

Масив кубанських усноісторичних джерел дає змогу стверджувати, що вилучення їжі відбувалося у набагато більшій кількості станиць, ніж офіційно було занесено на чорну дошку (хоча лише таких 5 станиць із 15-ти опинилися в оприлюдненому російськими науковцями масиві усноісторичних джерел). Така політика вкладається у логіку згаданої постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. про, зокрема, «викорінення» контрреволюційних елементів на Кубані та УСРР.

Респонденти, що пережили Голодомор в УСРР, представлені більшою кількістю свідчень у переважній більшості категорій, виділених нами до аналізу. Було зафіксовано вилучення: продуктів (46 vs 15); конкретних видів (картоплі — 59 vs 15; квасоля — 39 vs 12, буряк — 20 vs 7 та ін.); їжі/харчів (39 vs 4); зерна/хліба/борошна/пшениці (96 vs 43); хатнього начиння/одягу (34 vs 5); а також словесні формули на означення тотальності вилучення їжі (19 vs 10) тощо.

Перевага кубанських свідчень спостерігається у категоріях: «вилучення всього», оскільки часто респонденти цього регіону не перелічували види вилу-

чених продуктів (36 кубанських джерел vs 5 українських); «вилучення насіння» (31 vs 24 українських). Також іноді більше кубанських респондентів, ніж українських, згадували про окремі види зернових та городини.

Схожість категорій вилучених продуктів та подібні часові рамки роботи пошукових бригад (пізня осінь 1932 — весна 1933 р.) дозволяють обережно (для більш ствердної відповіді ми потребуємо більшої вибірки усноісторичних джерел по Кубані) припустити, що Україна та Кубань стали тим одним простором із «легковажною», «не більшовицькою» українізацією, де було проведено операцію із цілеспрямованого вилучення їжі під прикриттям хлібозаготівель для покарання за «контрреволюцію». Остання ж включала, зокрема, мовну і культурну окремішність населення цих двох регіонів СРСР, і буремні криваві роки встановлення тут радянської влади за умов важкого протистояння із місцевими національними елітами, і бачення Кремлем потенціалу до опору радянській владі мешканцями цих регіонів. Ті ж, хто вижили, мали нарешті упокоритись вимогам радянської влади до примусу праці у колективних господарствах єдиної радянської держави.

Однак привертає увагу менша насиченість свідчень по Кубані саме вилученням продуктів, порівняно з українськими — де практично кожне усноісторичне джерело пов'язує Голодомор саме із забиранням владою продуктів, в крайньому випадку — зернових. Тому вважаємо за необхідне пікдреслити, що порівняльний аналіз, хоч і засвідчив на Кубані конфіскацію їжі, крім зернових, але за кількістю як усноісторичних джерел, так і їхньою «насиченістю» даними про позбавлення продовольства виводить саме УСРР як регіон із цілеспрямованим вилученням харчових припасів на перше місце серед інших зернових регіонів СРСР.

Ми свідомі того, що запропоновані спостереження є до певної міри умовними, адже вони базуються на обмеженій джерельній базі і можуть змінитися з удосконалення російськими науковцями усноісторичних джерел про конфіскацію продуктів (за умови їхньої наявності, звісно) як інструмент та початок саме Голодомору, який легко відокремлюється від загальносоюзного голодування у сільських регіонах, що супроводжувало процес колективізації господарств з початку 1930-х рр.

Тому наступним кроком у порівнянні усноїсторичних джерел з Голодомору в Україні і на Кубані мали б стати стратегії виживання, поховання, канібалізм, блокування станиць і сіл, та хронологічні рамки Голодомору, окреслені очевидцями подій. А передумовою таких досліджень мало би стати оприлюднення більшої кількості усноїсторичних джерел з теми російськими науковцями. Іншим аспектом порівняльного аналізу мало би стати порівняння усноїсторичних джерел українського походження та записаних у інших зернових регіонах СРСР, які, за твердженнями російських істориків, мали такий самий Голодомор за застосованим владою інструментарієм, перебігом, часовими рамками, розмахом смертності, що й в УСРР. Саме такий порівняльний аналіз дозволив би верифікувати низку тверджень російських істориків щодо ідентичності політики влади та процесу перебігу голодування у російських та українських регіонах саме за допомогою такого виду історичного джерела, як усна історія.

Безумовно, масив усноїсторичних джерел по Кубані є замалим, порівняно із акумульованим масивом українських свідчень про Голодомор. Відповідно, слід доволі обережно екстраполювати дані такого масиву на весь регіон Кубані. Але доводиться використовувати наявну обмежену джерельну базу, оскільки російські дослідники не залишили нам можливості для формування більш потужної репрезентативної вибірки.

Наостанок підкреслимо, що наявність подібних явищ, умов, заходів, обставин, процесів, перебігу голоду, його сприйняття сучасниками у двох різних, але об'єднаних етнічною ознакою, з одного боку, і майже повна їхня відсутність в інших регіонах СРСР, за межами ареалу, окресленого українською етнічною територією, засвідчує факт свідомого і навмисного таргетування саме цієї території.

1. Кульчицький С. Чому нас знищив Сталін? Український голодомор. Київ: Українська прес-група, 2007. 207 с.
2. Кульчицький С. Вступне слово редактора. 1933: «І чого ви ще живі?». Упоряд. Т. Боряк. Київ: Кліо, 2016. С. 7—18.
3. Кульчицький С. Голодомор 1932—1933 рр. на Кубані. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* 2007. Вип. 12. С. 88—101.
4. Веселова О. Передне слово: Геноцид українського народу крізь архівні дані, свідчення тих, хто вижив, і очевидців. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932—1933 років. Свідчення. Книга перша.* Упоряд. О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолий. Київ: Калита, 2009. С. 7—33.
5. Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні як джерело вивчення його причин і наслідків. *Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25—26 вересня 2008 р.* Упоряд. І. Юхновський. Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. С. 189—210.
6. Капустян Г. Оцінка Голодомору 1932—1933 рр. в Україні в документах усної історії. *Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25—26 вересня 2008 р.* Упоряд. І. Юхновський. Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. С. 169—188.
7. Капустян Г. «Пам'ять 33-го кличе молодих» (науково-пошуковий проект студентів Кременчуцького державного політехнічного університету ім. Михайла Остроградського). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. До 75-х роковин голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні.* 2008. Вип. 18. С. 437—448.
8. Свідчення. 1933: «І чого ви ще живі?». Упоряд. Т. Боряк. Київ: Кліо, 2016. С. 128—673.
9. Боряк Т. Повсякдення Голодомору: перелік основних понять, що трапляються в текстах, на означення реалій, акторів, дій. 1933: «І чого ви ще живі?». Упоряд. Т. Боряк. Київ: Кліо, 2016. С. 677—687.
10. Боряк Т. Вилучення незернових запасів селян як початок Голодомору: офіційні документи vs свідчення очевидців. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців.* 2013. Вип. 6. С. 256—271.
11. Осколков Е. *Хлебозаготовки и голод 1932/1933 года в Северо-Кавказском крае.* Ростов: Изд-во Ростовского университета, 1991. 96 с.
12. Кондрашин В. *Голод 1932—1933 годов: трагедия российской деревни.* Москва: РОССПЭН, 2008. 519 с.
13. Васильев И., Зудин А. «Голодомор» на Кубани 1932—1933 г. в исторической памяти очевидцев: обзорный очерк. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932—1933 г. Материалы научно-практической конференции.* Под ред. Н. Бондаря, О. Матвеева. Краснодар: Плехановец, 2009. С. 184—195.
14. Корсакова Н. Голод 1932—1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилів. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932—1933 г. Материалы научно-практической конференции.* Под ред. Н. Бондаря, О. Матвеева. Краснодар: Плехановец, 2009. С. 208—213.
15. Матвеев О. Методологические аспекты устной истории голода 1932—1933 г. на Кубани. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932—1933 г. Материалы научно-практической конференции.*

- ренції. Под ред. Н. Бондаря, О. Матвеева. Краснодар: Плехановец, 2009. С. 19—32.
16. Боряк Т. Голод 1932—1933 рр. в історичній пам'яті: Україна vs Росія (роздуми над усноїсторичними джерелами). *Український історичний журнал*. 2020. Ч. 5. С. 176—189.
  17. Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932—1933). Київ: Інститут історії України, 2013. 422 с.
  18. Голод на Кубані: 1932—1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТУ «Кубанский казачий хор». *Историческая память населения Юга России о голоде 1932—1933 г. Материалы научно-практической конференции*. Под ред. Н. Бондаря, О. Матвеева. Краснодар: Плехановец, 2009. С. 336—442.
  19. Державна служба статистики України. Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами України на 1 січня 2017 року (за даними офіційного веб-порталу Верховної Ради України). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/ator/ator2017_u.htm (дата звернення: 20.05.2021).
  20. Василь Барка. Кубанский холокост. *Родная Кубань. Литературно-исторический журнал*. 2002. № 3. С. 62—68.
  21. Ракачев В. Государственная политика хлебозаготовок 1932—1933 на Кубани и ее демографические последствия. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932—1933 г. Материалы научно-практической конференции*. Под ред. Н. Бондаря, О. Матвеева. Краснодар: Плехановец, 2009. С. 129—140.
  22. Андрюнкин П. Люди мерли, как мухи. *Родная Кубань. Литературно-исторический журнал*. 2002. № 3. С. 130.
  23. Власкина Т. Голод на Дону по устным свидетельствам. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932—1933 г. Материалы научно-практической конференции*. Под ред. Н. Бондаря, О. Матвеева. Краснодар: Плехановец, 2009. С. 155—174.
  24. Гриценко А. От этого никуда не деться!.. *Родная Кубань. Литературно-исторический журнал*. 2002. № 3. С. 129—130.
  25. Еремеева А. Голод на Кубани в памяти кубанского ученого В.Ф. Писаренко. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932—1933 г. Материалы научно-практической конференции*. Под ред. Н. Бондаря, О. Матвеева. Краснодар: Плехановец, 2009. С. 216—219.
  26. Литовка П. Саботаж. *Родная Кубань. Литературно-исторический журнал*. 2002. № 3. С. 127—129.
  27. Алексеенко И. Наказание голодом. *Родная Кубань. Литературно-исторический журнал*. 2002. № 3. С. 33—36.
  28. Макаренко П. Смерть зовется 33-й год. *Родная Кубань. Литературно-исторический журнал*. 2002. № 3. С. 14—25.

REFERENCES

- Kul'chitskii, S. (2007). *Why did he kill us?: Stalin and Ukrainian Golodomor*. Kyiv: Ukrainj'ska pres-grupa [in Russian].
- Kul'chytskyi, S., & Boriak, T. (Ed.). (2016). Foreword by an editor. In T. Boriak. *1933: «Why are you still alive?»* (Pp. 7—18). Kyiv: Klio [in Ukrainian].
- Kul'chytskyi, S. (2007). *Holodomor 1932—1933 on Kuban'. Ukraine of XXth c.: culture, ideology, politics: Col. of art.* (Issue 12, pp. 88—101). Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77638/07-Kulchytskyi.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Veselova, O., Nikiliev, O., & Smolii, O. (Eds.). (2009). Foreword: Genocide of Ukrainian people through the prism of archival data, testimonies of those who survived and eyewitnesses. *Memory of the people: genocide in Ukraine with hunger of 1932—1933. Testimonies (Book 1)*, (pp. 7—33). Kyiv: Kalyta [in Ukrainian].
- Veselova, O., & Yukhnovskiy, I. (Ed.). (2009). Testimonies of 1932—1933 famine-genocide eyewitnesses in Ukraine as a source of study of its reasons and consequences. *Holodomor 1932—1933 in Ukraine: the reasons, demographic consequences, legal evaluation» (Kyiv, September 25—26, 2008) (Proceedings of the International research conference)* (Pp. 189—210). Kyiv: Kyiv-Mohyla academy [in Ukrainian].
- Kapustian, H., & Yukhnovskiy, I. (Ed.). (2009). Evaluation of Holodomor 1932—1933 in Ukraine in oral history documents. *Holodomor 1932—1933 in Ukraine: the reasons, demographic consequences, legal evaluation» (Kyiv, September 25—26, 2008) (Proceedings of the International research conference)* (Pp. 169—188). Kyiv: Kyiv-Mohyla academy [in Ukrainian].
- Kapustian, H. (2008). «Memory of 33-rd calls youth» (scientific-research project of students of Kremenchuk state politechnical university named after Mykhailo Ostrohrads'ky. *Problems of history of Ukraine: facts, opinions, searches. To 75-th anniversary of famine-genocide 1932—1933 in Ukraine* (Issue 18, pp. 437—448) [in Ukrainian].
- Boriak, T. (Ed.). (2016). *Svidchennia. 1933: «Why are you still alive?»* (Pp. 128—673). Kyiv: Klio [in Ukrainian].
- Boriak, T. (Ed.). (2016). *Holodomor everyday life: a list of main terms met in the texts, to name realities, actors and actions. 1933: «Why are you still alive?»* (Pp. 677—687). Kyiv: Klio [in Ukrainian].
- Boriak, T. (2013). Confiscation of non-grain reserves as beginning of Holodomor: official documents vs survivors testimonies. *Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies* (Issue 6, pp. 256—271) [in Ukrainian].
- Oskolkov, E. (1991). *Grain procurements and famine 1932/1933 in Northern-Caucasian region*. Rostov: izd-vo Rostovskogo universiteta [in Russian].

- Kondrashin, V. (2008). *Famine 1932—1933: tragedy of Russian village*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Vasilev, I., Zudin, A., Bondar, N., & Matveev, O. (Eds.). (2009). «Golodomor» on Kuban' of 1932—1933 in historical memory of survivors: review essay. *Historical memory of South of Ruthenian population about the famine of 1932—1933* (Proceedings of Scientific-Practical Conference) (Pp. 184—195). Krasnodar: Plekhanovets [in Russian].
- Korsakova, N., Bondar, N., & Matveev, O. (Eds.). (2009). Famine of 1932—1933 on Kuban' in memoirs of old residents. *Historical memory of South of Ruthenian population about the famine of 1932—1933* (Proceedings of Scientific-Practical Conference) (Pp. 208—213). Krasnodar: Plekhanovets [in Russian].
- Matveev, O., Bondar, N., & Matveev, O. (Eds.). (2009). Methodological aspects of famine 1932—1933 oral history on Kuban. *Historical memory of South of Russian population about the famine of 1932—1933* (Proceedings of Scientific-Practical Conference) (Pp. 19—32). Krasnodar: Plekhanovets [in Russian].
- Boriak, T. (2020). Famine 1932—1933 in historical memory: Ukraine vs Russia (reflections over oral history sources). *Ukrainian historical journal* (Issue 5, pp. 176—189). Retrieved from: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.05.176> [in Ukrainian].
- Papakin, H. (2013). «Black board»: anti-peasant repressions (1932—1933). Kyiv: Institute of history of Ukraine [in Ukrainian].
- Bondar, N., & Matveev, O. (Eds.). (2009). Famine on Kuban: 1932—1933. Field materials of Kuban folklore-ethnographic expedition of Scientific-research center of traditional culture of GNTU «Kuban cossack choir». *Historical memory of South of Ruthenian population about the famine of 1932—1933* (Proceedings of Scientific-Practical Conference) (Pp. 336—442). Krasnodar: Plekhanovets [in Russian].
- State statistics service of Ukraine. Amount of administrative-territorial units in regions of Ukraine by January 1st, 2017 (data from official web-portal of Verkhovna Rada Ukrainy). Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/ator/ator2017_u.htm (Last accessed: 20.05.2021) [in Ukrainian].
- Barka, V. (2002). Kuban holokaust. *Rodnaia Kuban. Literaturno-istoricheskii zhurnal*, 3, 62—68 [in Russian].
- Rakachev, V., Bondar, N., & Matveev, O. (Eds.). (2009). State politics of grain procurements of 1932—1933 on Kuban and its demographic consequences. *Historical memory of South of Ruthenian population about the famine of 1932—1933* (Proceedings of Scientific-Practical Conference) (Pp. 129—140). Krasnodar: Plekhanovets [in Russian].
- Andriunkin, P. (2002). People died like flies. *Rodnaia Kuban. Literaturno-istoricheskii zhurnal*, 3, 130 [in Russian].
- Vlaskina, T., Bondar, N., & Matveev, O. (Eds.). (2009). Famine on Don in oral history. *Historical memory of South of Russian population about the famine of 1932—1933* (Proceedings of Scientific-Practical Conference) (Pp. 155—174). Krasnodar: Plekhanovets [in Russian].
- Gritsenko, A. (2002). It nowhere to go from it!... *Rodnaia Kuban. Literaturno-istoricheskii zhurnal*, 3, 129—130 [in Russian].
- Eremeeva, A., Bondar, N., & Matveev, O. (Eds.). (2009). Famine on Kuban in memory of Kuban researcher V.F. Pisarenko. *Historical memory of South of Ruthenian population about the famine of 1932—1933* (Proceedings of Scientific-Practical Conference) (Pp. 216—219). Krasnodar: Plekhanovets [in Russian].
- Litovka, P. (2002). Sabotage. *Rodnaia Kuban. Literaturno-istoricheskii zhurnal*, 3, 127—129 [in Russian].
- Alekseenko, I. (2002). Punishment with famine. *Rodnaia Kuban. Literaturno-istoricheskii zhurnal*, 3, 33—36 [in Russian].
- Makarenko, P. (2002). Death is called 33-rd. *Rodnaia Kuban. Literaturno-istoricheskii zhurnal*, 3, 14—25 [in Russian].